

Med andra världars ögon

– några anteckningar kring Goethes Väst-Östliga Divan

Barbro Muhammad-Klingmann

Bakgrund

Islam har ända sedan medeltiden varit en motpol där tankar kring natur, religion och etik speglats och gett nya perspektiv på Europas kristna arv – särskilt under de perioder av uppbrott och omvälvningar i livssyn som Europas historia är så rik på. Så har "islams bevis", tänkaren och teologen Al Ghazali, satt omisskännliga spår i den kristna skolastiken, samtidigt som filosofiska och naturvetenskapliga rön från den muslimska världen sådde fröet till Europas upplysning. Många av renässansens och reformationstidens religiösa tänkare tog direkt intryck av islam. Koranen översattes till latin redan 1100-talet, och blev senare tillgänglig för en större krets genom den upplaga som trycktes på initiativ av Martin Luther år 1543. Det var också inom den protestantiska sfären som orientalistiken började utvecklas, främst i syfte att kasta ljus över Bibelns äldre skrifter.

Upplysningstiden förde med sig ett annorlunda intresse för Islam. I centrum för detta stod å ena sidan ett visst praktiskt-rationellt element i det islamiska tankesättet, och å andra sidan Profeten Muhammads (fred och välsignelser vare med honom) historiska personlighet. Hans karakteristiska kombination av andlig och världslig auktoritet är ett drag som kan ha tilltalat t.ex. Napoleon. Även Voltaire visade en viss beundran för Profetens statsmannaskap, som han spelade ut mot kristendomens kvietism¹. Men att man sökte nya influenser i islam var inte alltid ett uttryck för att man i någon i egentlig mening närmade sig den. Islam förblev en främmande värld och dess personer och tankesätt framställdes ofta på ett föga tilltalande sätt. Samme Voltaire producerade t.ex. i dramat *Le Fanatisme ou Mohamet le Prophète* en illvillig karikatyr, där islams förkunnare (fred och välsignelser vare med honom) får klä skott för hans motvilja mot religion överhuvudtaget.

Invasionen i Egypten vid sekelskiftet markerar början till koloniseringen av arabvärlden. I dess spår fick orientalismen ett nytt uppsving och en anseelig mängd arabisk och persisk litteratur översattes och gavs ut. Översättningarnas kvalité varierade. Ofta var det snarast omskrivningar av originalet, tillrättalagda efter den tilltänkta läsekretsens smak. Bland de populära böcker som nådde allmänheten kan nämnas den persiske berättaren Sa'dis *Gulistan* (Rosenträdgård), där sedelärande berättelser framförs i en varm, humoristisk ton, som tilltalade tidens etisk-rationella anda. *Tusen och en natt* spred å andra sidan ett erotiskt-romantiskt skimmer över öterlandet och fick det att framstå som vekt och dekadent. På liknande sätt antogs sufismen vara ett uttryck för religiösa fritänkares utsvävningar. Den sufiska diktningen med sitt dubbeltydiga språk, där upplevelsen av Guds omedelbara närhet ofta kläs i erotiska bilder, kan av den oinvigde uppfattas som en uppmaning att söka detta livets njutningar utanför de av religionen givna gränserna. Så tolkades t.ex. 'Umar Khayyams fyrradiga verser, som blev omåttligt populära i Europa under 1800-

¹ Se [6] sid. 17 ff.

talets senare hälft. Att just en man som 'Umar Khayyam – matematiker och vetenskapsman, samtidigt asket och mystiker av hög rang² – i västerlandet kom att betraktas som en skeptiker och hedonist är i sig ett tecken på en djup brist på förståelse mellan de båda världarna.

Ett liknande, om än vänligare öde mötte översättningen av Muhammad Shams-ad-Din Hafiz' *Divan*, en persisk diktsamling som blev utgångspunkten för ett utomordentligt, ja, osannolikt inslag i den tyska litteraturen.

På vandring

Nord und West und Süd zersplittern,
Throne bersten, Reiche zittern,
Flüchte du, im reinen Osten
Patriarkenluft zu kosten.³

*Norr och väster och söder slås i spillror
Troner sprängs och riken darrar
Fly du för att i den rena östern
Andas patriarkernas luft*

Så inleds Goethes *Väst-Östliga Divan*, som kom till i efterdyningarna av Napoleonkrigen. Diktens titel *Hegire* anspelar på Profeten Muhammads (fred och välsignelser vare med honom) flykt från Mecka till Medina (arabiska: *hijrah*). Den motsvarade Goethes sinnesstämning under dessa år av omvänd "landsflykt" tillbaka till hemtrakterna kring floden Main. Han sökte sig tillbaka till faderns hemstad, där han inte satt sin fot på många år, för att återuppleva det förgångna i nuet tillsammans med älskarinnan Marianne von Willemer, med vars kärlek han "smyckade sin ålder, sina gråa hår"⁴.

Unter Lieben, Trinken, Singen
Soll dich Chisers Quell verjüngern.⁵

*Med kärlek, dryck och sång
må Chisers källa åter göra dig ung*

Men det var också en tankens flykt till det rena och oförfalskade, det enkla och riktiga:

Dort, im Reinen und im Rechten,
Will ich menschlichen Geschlechten
In des Ursprungs Tiefen dringen.
Wo sie noch von Gott empfangen
Himmelselehr in Erdensprachen
Und sich nicht den Kopf zerbrachen.⁶

*Där rätt och renhet råder,
Vill jag tränga in i djupet av
människosläktenas ursprung,
Då de av Gud fick ta emot
Himmelska läror på människospråk
Utan hårklyverier.*

Det var vännen Herder som först introducerade Koranen för den unge Goethe på 1770-talet. Detta inspirerade honom till ett närmare studium av Islam och dess förkunnare (fred och välsignelser vare med honom), som gjorde ett djupt intryck på honom. I hans skriftliga kvarlätenskap finns bl.a. fragment av en "Sång till

² Se [7] för en närmare beskrivning av 'Umar Khayyams liv och tänkande

³ Ur Goethes *Divan*, Buch des Sängers

⁴ citerat ur [3], se även nedan

⁵ Ur Goethes *Divan*, *ibid.*

⁶ Ur Goethes *Divan*, *ibid.*

Muhammad” från denna tid, som har formen av en dialog mellan ’Ali och Fatima och som återger hans beundran för Profeten (fred och välsignelser vare med honom).⁷

Men det var inte förrän senare i livet som Goethe på nytt gav uttryck för dessa influenser. Den tändande gnistan blev Joseph von Hammers tyska översättning av en serie diktverk av Hafiz.

”Jag hade sedan länge uppmärksammat Hafiz och hans dikter, men allt jag blivit varse genom litteratur, reseskildringar, tidningar och annat gav mig inget begrepp, ingen föreställning om denne utomordentlige mans förtjänster. När så till slut den fullständiga översättningen av alla hans viktiga verk kom mig tillhanda våren 1814, fattade jag med särskild kärlek hans inre väsen och försökte att genom hans produktion finna ett förhållande till honom.” [3]

Goethe fann i Hafiz en jämbördig, om inte överlägsen tvillingsjäl, och han skrev sin *Divan* som ett sentida svar och tvillingverk till Hafiz’ *Divan*. Själv rör han sig genom boken i olika gestalter: som tysk diktare, som orientalisk köpman, som kristen och som muslim, som lärjunge till greker och perser, i ständig dialog med den vise Hafiz och den sköna Suleika.

Detta byte av ståndpunkt gav honom nya perspektiv på det redan välkända. Det förde honom närmare det människans och tingens eviga och universella ursprung, som låg till grund för hans livsåskådning. Oskar Loerke beskriver det så här i sin kommentar till *Divanen*:

”Stenarna som diktaren klappar i hembygdstrakterna berättar om jordens ungdom. I varje träd som skuggar honom döljer och uppenbarar sig urväxten. Varje flod innehåller alla floders väsen: Main kan någon gång få heta Eufrat. I det nära förverkligar sig det avlägsna, i det närvarande lever det förflutna. De brokiga vallmofälten som ligger i morgondimman kring Erfurt simulerar vesirens tält. (...) Underbart ren och upphöjd kan den älskade avvisa tanken på åldrandet: ’Inför Gud måste allting evigt stå, älska Honom i mig’⁸. Det som äger giltighet gäller som idé överallt och alltid.”⁹

Detta synsätt har, som vi kommer att se, sin grund i naturfilosofin.

Gud, naturen och kärleken: naturfilosofi versus religion

En fascinerande gestalt på tröskeln till Europas upplysningstid är glassliparen och filosofen Baruch Spinoza (1632-1677), som kom från en judisk familj med rötter i det muslimska Spanien. Skolad i grekisk klassicism, kristen skolastik och i den judiska medeltidsfilosofi som uppstod under islams inverkan, formade han en ny tids tänkande med en sådan djärvhet att han försköts ur både det judiska och det kristna samfundet. Enligt hans filosofi manifesterar sig gud i naturen, men är också identisk med den – en idé som strider mot den transcendenta gudsuppfattningen inom ortodox judendom, kristendom och islam, där Gud står ovanför och bortom Sin skapelse. Ur Spinozas gudsföreställning följer även en stark övertygelse om att människans liv är förutbestämt. Att med tillförsikt foga sig i de skeenden som med nödvändighet följer

⁷ Detta opublicerade verk diskuteras ingående av Katharina Mommsen i [6]

⁸ Här citeras en strof ur *Divanen*, Buch der Betrachtungen: ”Der Spiegel sagt mir ich bin schön/ Ihr sagt: zu altern sei auch main Geschick/ Vor Gott muß alles ewig stehn/ In mir liebt Ihn, für diesen Augenblick”

⁹ Ur Oskar Loerkes essä *Der Goethe des West-Östlichen Divans*, publicerad i [2]

ur naturens inre logik – vare sig de ur den enskildes synpunkt framstår som goda eller onda – blir ett sätt att förena sig med den universella gudomen.

Ett sekel efter hans död var Herder och Goethe bland de första som tog till sig Spinozas livsåskådning. Tron på en ödesbestämd tillvaro under en gudomlig makt bortom ont och gott och på naturen som en uppenbarelse och manifestation av den Ende – detta var tankar, som fann stark resonans hos Goethe och som han tycks ha satt i samband med islam. Beredskapen att underordna sig ett oundvikligt världsskeende märks kanske tydligast i hans krigsskildringar *Fälttåg i Frankrike*¹⁰. I flera brev från den tiden nämner han uttryckligen islam som en livshållning:

”Så snart faran blev stor, infann sig en blind fatalism, och jag har märkt att människor som bedriver ett farlig yrke känner sig stärkta och stålsatta av samma inställning. Den muhammedanska religionen är det bästa beviset för detta.”¹¹

Däremot motiverar han sin övertygelse på ett annorlunda sätt. Islams lära om Guds förutbestämmande följer av tron på Hans allmakt, medan den nya tidens determinism härleds ur naturens egen inneboende lagbundenhet¹². Goethe uttalar detta koncist i *Dikt och Sanning*¹³:

”Naturen verkar enligt eviga, nödvändiga och gudomliga lagar på ett sådant sätt att gudomen själv inte skulle kunna ändra dem.”¹⁴

Ett framträdande tema i *Divanen* är synen på naturen som uppenbarelse av det universella. I sina *Noter* [3] hänvisar Goethe ofta till Koranens återkommande uppmaning att se Guds tecken i naturen. Men vad *Divanen* återspeglar är egentligen inte Koranens budskap utan snarare begreppet ”intuitiv vetenskap”, enligt Spinoza den högsta formen av kunskap, där man söker de eviga sanningarna i de synliga tingens ordning – inte i ett högre väsen bortom den. Gud finns i fysiken, inte i metafysiken. I ett brev till Johann Heinrich Jacobi, som först förmedlat Spinozas skrifter till honom, skrev Goethe år 1785:

”Jag håller helt och hållet fast vid ateistens [Spinozas] gudsdyrkan och överlåter åt er allt vad religion heter och heta kan. Om du säger att man bara kan *tro* på Gud så säger jag dig att jag håller mig till [natur]betraktelse. Och när Spinoza talar om *sciencia intuitiva* så ger mig hans ord mod att ägna hela mitt liv åt att betrakta tingen... utan att bry mig det minsta om hur långt jag kommer eller vad som har tilldelats mig.”¹⁵

Sådan vetenskap syftade till ”intellektuell kärlek till gud”, att förenas med gud (naturen) genom att inse sin egen plats i dess eviga och universella ordning. Liksom studiet av naturen utgjorde ett sätt att nå insikt i denna ordning, var kärleken till kvinnan för Goethe en väg till förening med det gudomliga. Ur detta perspektiv måste man också se orden ”dö och bli” i den välkända dikt som nedan återges i Karin Boyes tolkning.

¹⁰ J. W. Goethe: ”Campagne in Frankreich” (1792)

¹¹ citerat i [6]

¹² Detta är tvärt emot Ash'ari-skolans lära, den dominerande teologiska skolan inom sunnitisk islam, där tron på naturens inre lagbundenhet bestrids. Orsak följs av verkan endast i kraft av Guds skapande som sker i varje nytt ögonblick.

¹³ J. W. Goethe: ”Dichtung und Wahrheit” (1813)

¹⁴ citerat i [6], där Katharina Mommsen ger en utförlig diskussion av Goethes determinism

¹⁵ HABr. 1, 508 f., citerat i [1]

Selige Sehnsucht¹⁶

Sagt es niemand, nur den Weisen,
Weil die Menge gleich verhöhnet:
Das Lebendige will ich preisen,
Das nach Flammentod sich sehnet.

In der Liebesnächte Kühlung,
Die dich zeugte, wo du zeugtest,
Überfällt dich fremde Fühlung,
Wenn die stille Kerze leuchtet.

Nicht mehr bleibest du umfängen
In der Finsternis Beschattung,
Und dich reißet neu Verlangen
Auf zu höherer Begattung.

Keine Ferne macht dich schwierig,
Kommst geflogen und gebannt,
Und zuletzt, des Lichts begierig,
Bist du Schmetterling verbrannt.

Und so lang du das nicht hast,
Dieses: Stirb und werde!
Bist du nur ein trüber Gast
Auf der dunklen Erde.

Salig längtan¹⁷

Säg det endast till de visa,
att det ej blir dårars gamman:
det som lever vill jag prisa,
då det trår till död i flamman.

Sänkt i kärleksnätters dyning,
som allt ursprungs ursprung hyser,
anar du en sällsam gryning,
då den stilla lågan lyser.

Mörkret kan ej hålla kvar dig,
och den heta nattens mening
är blott nytt begär, som drar dig
mot en högre, ny förening.

Fången, tvingad och berusad
flyger du, mot ljuset vänd,
fjäril, tills du eldomsusad
äntligt är förtärd och bränd.

Och till dess du detta nått,
detta: dö och bliv,
vankar du som främling blott
i ett skymningsliv.

Här hörs ekot av sufismens diktning med dess metaforer av kärlek, rus och extas – ett sätt att i ord förmedla den gudsökandes ofattbara upplevelse av förening och upplösning av sig själv i Gud, *fana*'. Fjärilens självutplånande flykt mot ljuset är en sådan liknelse, som kan föras tillbaka till den kände 900-talsmystikern al-Hallaj¹⁸. I *Divanen* återfinns också andra metaforer som cypressen, den stolta skönheten som döljer sig bakom slöjor – symboler för den gudomliga Realiteten som under korta ögonblick uppenbarar sig för sökaren; och spegeln där den älskades bild framträder sedan han tömt sig på egen substans – en bild av själens renande för att kunna återspegla Guds väsen.

Den metafysiska dimensionen av den sufiska diktningen¹⁹ tycks dock ha varit okänd för Goethe och hans samtid. Därmed saknar hans *Divan* den djupa resonansbotten som fanns hos hans förebild Hafiz. Istället använder Goethe sufismens bildspråk för att uttrycka sin föreställning om en universell kärlek, som ligger på det fysiska och intellektuella planet, inte det andliga. "Ungdomen vek ifrån honom", skriver han om sig själv i kommentaren till *Suleikas bok*. "Sin ålder, sina gråa hår smyckar han med kärleken, inte narraktigt påträngande utan tvärtom förvissad om att hon besvarar hans

¹⁶ Ur Goethes *Divan*, Buch des Sängers

¹⁷ Ur Karin Boye: *För trädets skull*, (copyright Ulf Boye)

¹⁸ Anne-Marie Schimmel refererar i sin bok "Mystische Dimensionen des Islam" [8] till kapitelet *Tâsîn al-fahm* i al-Hallaj's *Kitâb at-tawâsin*", som av H.H. Schädler identifierats som förebild för Goethes "Seelige Sehnsucht"

¹⁹ Anne-Marie Schimmels bok [8] är ett försök att föra oss närmare denna dimension

kärlek. Hon, den intellektuella, kunde uppskatta det intellekt som påskyndar ungdomen[s mognad] och föryngrar åldern.” [3]

Den ”Geist”, den intellektuella inspiration, som han här tillskriver älskarinnan, yttrar sig inte minst i en ojämförlig spänst och lätthet i stilen, även där innehållet är som mest betydelseladdat, som i den suggestiva höjdpunkten på *Suleikas Bok*. ”Det är en berusande livsnjutning som Goethe här satt på vers”, skrev Heinrich Heine, ”[verser] så lätta, så lyckliga, så skira, så eteriska att man förvånas över att något sådant varit möjligt på det tyska språket.”²⁰

In Tausend Formen magst du dich verstecken,
Doch, Allerliebste, gleich erkenn ich dich;
Du magst mit Zauberschleiern dich bedecken,
Allgegenwärtge, gleich entdeck ich dich.

*I tusen former må du gömma dig
Men, Allrakäraste, jag känner strax igen
dig;/ Om du så täcker dig med trollslöjor,
Allstädes närvarande, upptäcker jag dig.*

An der Zypresse reinstem jungen Streben,
Allschöngewachsne, gleich erkenn ich dich;
In des Kanales reinem Wellenleben,
Allschmeichelhafte, wohl erkenn ich dich.

*I cypressen som växer uppåt rak och
slank/ Allskönastväxande, känner jag igen
dig/ I vattenstrålens harmoniska rörelse/
Allsmekande, känner jag väl igen dig.*

...

An des geblünten Schleiers Wiesenteppich,
Allbuntbesterte, schön erkenn ich dich;
Und greift umher ein tausendarmger Eppich,
O, Allumklamrernde, da kenn ich dich.

...

*På den blommiga slöjans ängsmatta/
Allstjärnbeströdda, ser jag din skönhet;/
Och där en tusenarmad växt breder ut sig/
O allomklamrande, där känner jag dig.*

Was ich mit äußerem Sinn, mit innerm kenne,
Du Allbelehrende, kenn ich durch dich;
Und wenn ich Allahs Namenhundert nenne,
Mit jedem klingt ein Name mit für dich.²¹

*Vad jag med yttre och inre sinnen känner/
Du All-lärande, känner jag genom dig/
Och när jag nämner Allahs hundra namn/
Klingar för vart och ett av dem ett namn
med för dig*

På samma sätt som Goethe i naturen ser tusen mångskiftande aspekter av det gudomliga, kläder han i dessa rader sin älskarinna med hundra sköna namn – i analogi med de sköna namn som Allah beskriver Sig Själv med i Koranen. Här lämnas inget utrymme för att, som i den sufiska diktningen, tolka den älskade som en metafor för Gud Själv. I den sista raden ges kvinnan uttryckligen en plats vid sidan av Gud.

Inbjudan till kulturdiallog

Vi ser alltså att Goethes förhållande till islam var fast förankrat i den europeiska tanketraditionen. Det intressanta är att detta inte hindrade honom från att nå en djup och äkta förståelse av islam, fri både från romantiskt svärmeri och det europeiska överlägsenhetskomplexet. Goethe var universalist, inte bara i sin syn på naturen, utan även i fråga om kultur och religion. Samma iver och omsorg som han visade vid studiet av växter och stenar, optik och kemi ägnade han de nya kulturer han kom i kontakt med. Han intresserade sig för indisk och kinesisk religion, och de grekiska klassikerna var hans ständiga följeslagare genom livet. Allvaret i hans islamstudier

²⁰ citerat av Karl Krolow i essän *Die Leichtigkeit des Divan*, publicerad i [2]

²¹ Ur Goethes *Divan*, Buch Suleika

avspeglas inte minst i hans *Noter och avhandlingar för en bättre förståelse av Divanen* [3], som inger både värme och respekt för hans sätt att närma sig denna för honom avlägsna värld. Han försökte lära sig dess språk. Han studerade dess historia och litteratur. Han betraktade dess vanor och levnadssätt utifrån dess egen tro och tankevärld, utan att förhäva sig över den. Schimmel skriver:

”Det är beundransvärt att Goethe, trots bristande islamiska språkkunskaper (fast han försökte att efterlikna de arabiska bokstäverna) kunnat ge en så inträngande och även för orientalisterna inspirerande bild av österlandet.” [9]

Men *Divanen* bör inte bara läsas som en orientalistisk bok eller som ett tidsdokument från upplysningen, utan framför allt som exempel på en attityd i mötet med andra livsåskådningar – ett möte som tycks bli mer oundvikligt för varje dag som går.

Wer sich selbst und andre kennt
Wird auch hier erkennen:
Orient och Okcident
Sind nicht mehr zu trennen,

*Den som känner sig själv och andra
Kommer även här att inse:
Öst och väst/
Kan ej längre skiljas åt.*

Sinnig zwischen beiden Welten
Sich zu wiegen laß ich gelten:
Also zwischen Ost- und Westen
Sich bewegen ist zum besten.²²

*Att med öppna sinnen låta sig vaggas
mellan båda världar är vad jag
förespråkar:
Det bästa är att på detta sätt röra sig
mellan öst och väst*

Det Goethe här föreslår är inte att på kulturrelativistiskt multi-kulti-manér blanda och ge, utan att på allvar tränga i andra föreställningsvärldar för att utifrån dem nå en djupare självförståelse. Detta är inte alltid en tacksam uppgift. Under två århundranden har den tyske nationalskaldens livslånga kärlek till islam förbigåtts med tystnad och hans *Divan* behandlats som ett mer eller mindre pinsamt intermezzo²³. Samtidigt kan man som muslim stötas av dess emellanåt pietetslösa behandling av heliga ting.

Men i en tid, då isolationism och skyttegravstänkande blivit ett hot mot civilisationen som sådan, upphöjs kulturdialogen från välvillig dygd till politisk nödvändighet. Det Goethe visar är att man samtidigt kan vinna något värdefullt för egen del. Han inbjuder till att fördjupa den egna kulturidentiteten genom att spegla den i andras; att nå insikt om sig själv och sin omgivning genom att se och återupptäcka dem med andra världars ögon.

Herrlich ist der Orient
Übers Mittelmeer gedrungen
Nur wer Hafis liebt und kennt
Weiß was Calderon gesungen.²⁴

*Härligt har orienten trängt in över
medelhavet. Endast den som känner och
älskar Hafiz vet vad Calderon skaldade.*

²² Opublicerad dikt citerad i udragen ”Aus dem Nachlaß” i [2]

²³ Trots att den tyska germanisten Katarina Mommsens vetenskapliga arbeten om Goethes förhållande till islam varit tillgängliga ända sedan 1960-talet, se [4], [5], [6], tycks hans *Divan* fortfarande vara mer känd och uppskattad utanför Tysklands gränser. T.ex. den pakistanske diktaren Muhammad Iqbal hyllat Goethe med ett sentida gensvar till *Divanen*, *Budskap från orienten* (övä. till tyska av Anne Marie Schimmel, Tübingen 1977).

²⁴ Ur Goethes *Divan*, Buch der Sprüche

Denna attityd, som tillät Goethe att överskrida tid och rum och fritt röra sig över alla gränser utan att förlora något av sin integritet, är i själva verket en förutsättning för varje meningsfull kulturdiallog.

Kanske är detta vad vi främst kan lära av *Divanen* idag.

Referenser

- [1] Förster, Eckart: "Da geht der Mann dem wir alles verdanken! – Eine Untersuchung zum Verhältnis Goethe – Fichte". Dtsch. Z. Philos., Berlin 45 (1997) 3,331-344, Akademie Verlag, Berlin.
- [2] Goethe, Johann Wolfgang "West-Östlicher Divan" Insel Taschenbuch 75, 1974, ISBN 3-458-31775-9 (urspr. Utg. 1819)
- [3] Goethe, Johann Wolfgang "Noten und Abhandlungen zum besseren Verständnis des West-Östlichen Divans", i [2]
- [4] Mommsen, Katharina "Goethe und der Islam", Jahresgabe der Stuttgarter Goethe-Gesellschaft, Stuttgart 1964 (se även http://www.geocities.com/kaaba_online/texte/1goethe.htm)
- [5] Mommsen, Katharina "Goethe und die arabische Welt", Frankfurt a. M. 1988
- [6] Mommsen, Katharina "Goethe und der Islam", Insel Taschenbuch 2650, 2001, ISBN 3-458-34350-4
- [7] Nasr, Sayyed Hossein "Science and Civilisation in Islam" ITS Cambridge, UK 1987, ISBN 094662111X (uspr. utg. Harvard University Press 1968)
- [8] Schimmel, Anne-Marie "Mystische Dimensionen des Islam", Insel Taschenbuch 1715, 1995, ISBN 3-458-33415-7 (urspr. utgiven på engelska 1975)
- [9] Schimmel, Anne-Marie "West-östliche Annäherungen: Europa in der Begegnung mit der islamischen Welt" Verlag W. Kohlhammer 1995, ISBN 3-17-014046-9
- [10] Baruch de Spinoza, "Etikenen" Thales 2001, ISBN 9172350113
- [11] Tønnsen, Aminah "Goethe og Islam", Krönika i *Flensborg Avis* den 5-6 jan 1998 (se även http://www.islamstudie.dk/europa_eurolitteratur.goethe1.htm)